

Zakon o tendenčnem upadanju stopnje dobička in uporabniška komunikacijska tehnologija

Abstract

The Law of the Tendency of the Rate of Profit to Fall and the End User Communication Technology

The author critically analyses the contemporary debate about the law of the tendential fall in the rate of profit in which Marx summed up the central contradiction of the capitalist mode of production. The results of the analysis are then applied on the business strategies of the informational capitalism in the segment of end users of the informational and communicational technology. Unpaid labor of users for digital media platform owners as well as hardware and software purchase both resemble peculiar counteracting tendencies for the "law". The analysis indicates that the immaterial labor and outsourcing of equipment may truly increase the profit rate in a way that was rather inconceivable in Marx's day, but this still does not undermine the "law's" validity. Counteracting tendencies have their own limits and that is also why the capital does not allow them to reach their end and restore conditions for a "new" central contradiction conceptualized by Italian autonomists.

Keywords: law of the tendency of the rate of profit to fall, information and communication technology, outsourcing, immaterial labor

*Peter Sekloča is Assistant Professor at the Faculty of Humanities, University of Primorska.
(peter.sekloca@fhs.upr.si)*

Povzetek

Avtor kritično razčleni sedanjo obravnavo zakona o tendenčnem padanju stopnje dobička, v katerem je Marx zaobjel temeljno kontradikcijo kapitalističnega načina produkcije, in svoje ugotovitve aplicira na poslovne strategije informacijskega kapitalizma v segmentu končnih uporabnikov informacijske in komunikacijske tehnologije. Njihovo neplačano delo za lastnike platform digitalnih medijev, prav tako pa njihovi nakupi strojne in programske opreme, so svojevrstno nasprotje delujoče težnje po »zakonu«. Analiza pokaže, da neplačano nematerialno delo končnih uporabnikov in njihovo prevzemanje stroškov opreme zvišuje profitno stopnjo na način, ki v Marxovem času ni bil ravno v navadi, vendar to še vedno ne pomeni, da zakon ni veljaven. Tudi nasprotna težnja imajo svoje meje in jim kapital ravno zaradi tega ne dovoli, da bi se do konca izpele in vzpostavile možnosti za »novo« temeljno kontradikcijo, kot jo konceptualizirajo italijanski avtonomisti.

Ključne besede: zakon o tendenčnem upadanju stopnje dobička, informacijska in komunikacijska tehnologija, outsourcing, nematerialno delo

*Peter Sekloča je docent na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem.
(peter.sekloca@fhs.upr.si)*

Uvod

Hitrost procesorjev v računalnikih se dandanes podvoji v letu in pol. Obenem imajo inovacije v sektorju informacijske in komunikacijske tehnologije (IKT) nadpovprečne multiplikacijske učinke tudi na druge gospodarske panoge, zatrjujejo gurui »informacijske družbe«. Vendar so že klasični politični ekonomisti, kot sta David Ricardo in Adam Smith, še zlasti pa njihov kritik Karl Marx, povečevanje produktivnosti, ki ga omogočajo inovacije, razumeli kot dvorezen meč. Produktivnost inovativnega podjetja se sicer povečuje, kar mu omogoča, da v primerjavi s konkurenco ceneje proizvedene izdelke kratkoročno proda z večjim dobičkom, saj prodaja po »starih« cenah, ki veljajo tudi za manj inovativna podjetja. Vendar konkurenti kmalu začno prevzemati novo tehnologijo, s čimer začnejo cene upadati, upade tudi dobiček inovatorja in stopnja dobička celotnega sektorja. V zelo dolgem obdobju to velja za vse sektorje, s čimer naj bi Marx pojasnil temeljni vzrok kriz kapitalističnega načina proizvodnje. Kontradiktorni proces je zaobjel v zakonu o tendenčnem upadanju stopnje dobička (TPSD).

Že kmalu po izidu tretjega zvezka *Kapitala* (Marx, 1948), v katerem je »zakon« ugledal luč dneva, se je razvnela razprava, ali »zakon« dejansko drži. Razprava, ki se skoraj neprekinjeno vleče že od konca 18. stoletja, je bila še posebno burna leta 2013, ko je predstavnik »novega branja Marxa« Michael Heinrich (2013) natančneje razložil svoj pogled na »zakon kot tak« in ga zavrnil že na podlagi matematične izpeljave in specifičnega razumevanja nasproti delujočih težnj, ki TPSD omilijo ali celo odvrnejo. Grobo rečeno problem nastane takrat, ko zaradi rastoče produktivnosti stopnja dobička raste ob rastoči (ali celo padajoči) stopnji presežne vrednosti, celotni založeni kapital pa je konstanten ali celo upada. Marx je resnično nekatere primere rasti stopnje dobičkov zelo obrobno obravnaval, vendar ali to pomeni, da jih je imel za nerealistične, kot trdi Heinrich? Ali jih ni mogoče razložiti kot nasprotno delujoče težnje, ki jih je Marx v veliki večini predvidel? Če so bile v času nastanka *Kapitala* manj verjetne, kako je v sodobnosti? Razprava je aktualna že zato, ker naj bi bil »zakon«, ki kot osrednje gonilo investiranja v gospodarstvu postavlja stopnjo dobička, uporaben za pojasnjevanje kriz, kar je bil tudi Marxov osrednji namen.

Omenjene dileme bom obravnaval v kontekstu poslovnih strategij v uporabniškem sektorju sodobnih IKT, kjer je nekdanj pasivno občinstvo postalo producent vsebin – člani občinstva so postali prozumenti (producenti-konzumenti), poleg tega se sami oskrbijo s strojno in programsko opremo. Še prej bodo predstavljena glavne točke akademske razprave o TPSD in ponujen alternativni pristop k problemu, na katerega opozarja Heinrich, in na drugi strani kopica sodobnih avtorjev (Carchedi in Roberts, 2013; Kliman, 2007; 2011; Kliman idr., 2013; Mage 2013). Teza je, da »zakon« še vedno omogoča pojasnjevanje gibanja stopnje dobičkov tudi v okoljih in kontekstih, ki so se še pred kratkim zdeli izolirani primeri (neskončno izkoriščanje občinstva, upadanje količine mezd, *outsourcing* konstantnega kapitala, ...), če se le upoštevajo nasprotno težnje TPSD. O tem, da problem le ni tako trivialen – težnji postavimo nasproti nasprotno težnjo in je zagata rešena – govorim v sklepu, kjer na primeru IKT pojasnim problematiko razmišljanja italijanskih avtonomistov (Negri, 1996; 2011; Virno, 1996) o »novi« temeljni kontradikciji načina produkcije med družbenim znanjem in časom kot enoto mere vrednosti, še preden se je izpela »stara«, ki jo pojasnjuje zakon o TPSD. Namreč, nasprotno težnje imajo prav tako svoje meje, so kontradiktorne, kar toliko bolj upravičuje razmišljanje, da jih sistem, ki ga poskušajo ohranjati, ne bo preprosto spustil z vaje, da bi se do konca izpele.

Razprava o tendenčnem padanju stopnje dobička

Tekmovanje med lastniki delovnih sredstev za večji dobiček vodi do odločitev za inoviranje in posledično dvig produktivnosti dela, kar pomeni večjo količino cenejšega *outputa* ob čedalje večjih naložbah v konstantni kapital, v več in boljše stroje. V tem procesu delovna sredstva (konstantni kapital – *c*) nadomeščajo delovno silo (variabilni kapital – *v*), s čimer se

vrednostno razmerje med njima ($\frac{c}{v}$), poimenovano organska sestava kapitala, povečuje, kar pripelje do padanja stopnje dobička, pojasnjuje Marx v 13. poglavju tretjega zvezka *Kapitala* (1948: 177–196).

Izraz za stopnjo dobička je $\frac{m}{c+v}$. Inovacija resda prinese nadpovprečen dobiček, vendar ko inovacijo prevzamejo konkurenti, se na splošno poveča produktivnost in cene blaga padejo, s tem pa se zniža tudi relativna vrednost mezd – zaradi pocenitve blaga delavci lahko reproducirajo svojo delovno silo z relativno nižjimi mezdami. V tem primeru stopnja presežnega dela ($\frac{m}{v}$), torej stopnja dejanskega izkoriščanja dela, celo raste. Problem nastane, ker je Marx v osnovi predvideval, da se stopnja izkoriščanja ne spreminja, na čemer temelji tudi njegovo dokazovanje veljavnosti »zakona kot takega«. Skoraj splošno sprejeto je, da je zviševanje stopnje dobička posledica nasproti delujočih vplivov, medtem ko »novo branje Marxa« takšni interpretaciji nasprotuje.

Marx najprej govori o »zakonu kot takem«, nato o »nasproti delujočih težnjah«, kjer dokazuje, zakaj lahko govorimo samo o trendu, saj »tukaj morajo obstajati vplivi, ki imajo nasprotno delovanje, ki se križajo in ukinjajo delovanje splošnega zakona, s čimer mu dajejo samo značilnost tendence, ...« (Marx, 1948: 197). Ravno zaradi poudarka na tendenci padanja številni avtorji poudarjajo, da je z »zakonom« mogoče razložiti predvsem, zakaj profitna stopnja v določenih pogojih upade – takrat, ko »konstantni kapital raste hitreje kot variabilni, medtem ko je stopnja presežne vrednosti nespremenjena« (Kliman idr., 2013: 4). V *Očrtih* je Marx navedel tri načine zmanjševanja TPSD: povečevanje povpraševanja, ekspanzijo svetovnega trga (Marx, 1993: 408) in skrajševanje obratnega časa kapitala (Marx, 1993: 539), medtem ko je v tretjem zvezku *Kapitala* dodal še »povečanje intenzivnosti izkoriščanja«, »znižanje mezd pod vrednost delovne sile«, »pocenitev elementov konstantnega kapitala«, »relativno prenaseljenost« in »povečanje delniškega kapitala« (Marx, 1948: 197–205).

Mnenja o veljavnosti zakona o TPSD, interpretacije o tem, ali je uporaben za napovedovanje ali samo za pojasnjevanje kriz, ne nazadnje tudi o veljavnosti delovne teorije vrednosti ter o konsistentnosti njegove teorije, so še danes različna. Dmitriew in Bortkiewicz sta bila med prvimi, ki so konec 19. in v začetku 20. stoletja podvomili o konsistentnosti Marxove teorije ter položili temelje simultano-fizikalistične metode določanja vrednosti (Kliman, 2007: 41–54). Kot že sintagma pove, simultanisti obravnavajo *inpute* in *outpute* kot enake v vrednostih (in cenah), kar dejansko nikoli ni držalo. Splošno znano je, da se cene (in vrednosti) posameznih produktov spreminjajo v času, pa naj obravnavamo žito ali računalnike, na splošno zaradi sprememb produktivnosti. Simultano vrednotenje je vrednotenje po nadomestnih ali tekočih stroških in ne upošteva dejanskih stroškov *inputov*, ki jih mora lastnik pokriti ob nakupu. *Outputi* in *inputi* so vrednoteni po njihovih trenutnih cenah, ne upoštevajoč, da so delovna sredstva med produkcijo prenesla del vrednosti na produkte in da je kar nekaj vrednosti konstantnega kapitala zaradi zastarevanja dobesedno izgubljene za vedno. Še zlasti zadnji primer je posebej značilen za sodobnost, ko cene IKT padajo iz dneva v dan, stopnja njene amortizacije pa je še posebej visoka. Vrednotenje po nadomestnih stroških je močno vezano na fizikalizem, ki vrednost veže na fizične količine, tako da večanje produktivnosti vedno prinaša (fizični) dobiček, pojasnjuje Kliman (ibid.) in dokazuje, da je edino vrednotenje po historičnih stroških konsistentno z Marxovo teorijo. Zaradi povečanja fizičnih količin se družbeno potrebno delo deli na več produktov, kar preprosto pomeni, da se zaradi večanja produktivnosti vrednost proizvedenih produktov čedalje bolj znižuje, prav tako kot je trdil Marx (1947a: 12; 1948: 178), obenem se v stroške proizvodnje, v vrednost konstantnega kapitala, šteje tudi »odpisana« vrednost zastarelih strojev in po preteklih (višjih) cenah kupljene surovine. Iz razumevanja družbeno potrebnega dela potem izhaja tudi pojasnitev relativnega padanja vrednosti mezd kot nadomestila za uporabo delovne sile ob zviševanju produktivnosti. Ko se blago proizvaja ceneje, torej je na enoto izdelka vložena manj družbeno potrebnega dela, se presežni čas lahko podaljša na račun potrebnega delovnega časa, saj si je že v tem skrajšanem času delavec »prislužil« dovolj za regeneracijo svoje delovne sile.

K razširitvi razprave so pripomogli še številni ekonomisti, od neoklasikov – na primer Nobelov nagrajenec Samuelson (1971) – do neomarksistov, ki so poskušali »popraviti« delovno teorijo vrednosti in posledično zakon o TPSD, konkretno pa tukaj velja omeniti predstavnike »novega branja Marxa« iz nemško govorečih dežel in med njimi Michaela Henricha, ki v delu *Kritika politične ekonomije: Uvod* (2005/2013) utemeljuje, da je Marx pravzaprav razvil teorijo vrednosti, temelječo na denarju kot »obči vrednostni formi«, ki je podlaga »monetarni teoriji vrednosti: brez vrednostne forme se blaga ne morejo nanašati drugo na drugo kot vrednosti in šele denarna forma je vrednosti ustrezna vrednostna forma.« (Heinrich, 2005/2013: 59) Implikacije razumevanja, da cene neposredno izražajo vrednost blaga, odpravi tudi »transformacijski problem« pretvarjanja vrednosti v cene. Da bi se izognili nejasnostim, je tukaj treba povedati, da če je v pričujočem članku govor o pocenitvah ali podražitvah blaga, to označuje padec ali naraščanje vrednosti, merjene v količini družbeno potrebnega dela. Navsezadnje tudi sam Marx poudarja, da so v agregatu cene in vrednosti enake – in samo v agregatu, zato tudi pride do »transformacijskega problema« oziroma neusklajenosti cen in vrednosti po posameznih sektorjih, medtem ko so za Heinricha cene že odraz vrednosti tudi v posameznih primerih in ne šele v seštevku. Konkretno pa je za pričujoči članek pomembna Heinrichova kritika veljavnosti zakona o TPSD, ki je še posebno temeljita – in je doživela tudi buren odziv – v leta 2013 izdanem članku v reviji *Monthly Review* in »zakon kot tak« obravnava v kontekstu – vsaj za Heinricha – nikoli eksplicitno podane Marxove teorije kriz. Kritika veljavnosti »zakona« neposredno niti ne vključuje monetarne teorije vrednosti, saj ga avtor zavrne že na podlagi osnovnih argumentov – še preden ga postavi v širši okvir ali preizkusi z empiričnim dokazovanjem, kot na primer Kliman (2011)¹ ali Moseley (1988)². Heinrich v svojih delih, kjer obravnava zakon o TPSD, navaja tri problematična področja: a) padanja profitne stopnje ni mogoče utemeljiti (Heinrich, 2005/2013: 163; 2013); b) empirično zakona ni mogoče dokazati (2013); c) Engels je tretji zvezek *Kapitala*, ki je izšel šele po Marxovi smrti, slabo uredil, spremenil Marxove poglede, poleg tega pa naj bi pozneje najdeni Marxovi zapiski kazali na to, da je začel dvomiti o zakonu (ibid). Zaradi omejenosti prostora obravnavam tukaj samo prvo področje.

Dilema o nasproti delujočih tendencah

Zakon o TPSD pravi, da kapitalisti v lovu za ekstra dobički povečujejo produktivnost delovne sile z boljšo tehnologijo, s čimer organska sestava kapitala raste, stopnja dobička pada, medtem ko je stopnja presežne vrednosti (m/v) konstantna ali pada. Celo več, profitna stopnja pade »kljub zvišani stopnji presežne vrednosti« (Marx, 1948: 192). Zaradi tekmovanja med posameznimi kapitalisti se stopnja dobička v celotnem gospodarstvu posploši, gospodarstvo pa se zaradi njenega splošnega padca začne ohlajati, trdi Marx. Problem za »zakon kot tak« je, če presežno neplačano delo (m) raste hitreje kot celotni založeni kapital. Za nazornejši primer lahko izraz za stopnjo dobička, ki sem jo podal zgoraj, preoblikujemo tako, da števec in imenovalec delimo s količino dela (v), tako da v števcu dobimo izraz za stopnjo presežnega dela (m/v), ki označuje stopnjo dejanskega izkoriščanja dela, v imenovalcu pa organsko sestavo kapitala:

¹ Kliman je analiziral dohodek domačih korporacij v ZDA in ugotovil strmo rast mejnih dobičkov po recesiji, ki je vladala v 30. letih prejšnjega stoletja v ZDA, strmo rast med 2. svetovno vojno, od konca 50. let pa zmerno padanje do leta 2006, ko je sledil strm padec (Kliman, 2011: 75–79). V tem času je organska sestava kapitala povprečno rasla po 1,5 odstotka na leto (ibid, 133).

² Moseley je z vrednotenjem produktivnega kapitala v ZDA pokazal, da je med letoma 1947 in 1976 njegova organska sestava zrastle za 28 odstotkov, medtem ko je v enakem obdobju stopnja dobička padla za 15 odstotkov (Moseley, 1988: 300–301).

$$\frac{m}{c + v} = \frac{m/v}{c/v + v/v} = \frac{m/v}{c/v + 1}$$

Ta izraz velja za tipični kapital oziroma za agregat posameznih kapitalov. Marxovo dokazovanje o padanju stopnje dobička temelji na rasti organske sestave kapitala (c/v), vendar Heinrich ugotavlja, da če raste »tako stopnja presežne vrednosti m/v kot sestava kapitala c/v , profitna stopnja pada le, če $c/v + 1$ (imenovalce našega ulomka) raste *hitreje* kakor m/v (števec)«, torej mora organska sestava rasti v »določenem obsegu« (Heinrich 2005/2013: 161). In tu tiči težava, saj Heinrich trdi, da »o *obsegu rasti* c/v sploh ni mogoče reči nič splošnega« (ibid), s tem pa tudi ne o samem »zakonu«. Problem namreč nastane, če je nova tehnologija cenejša od stare ter obenem zahteva tudi manj meznega dela, kar privede do situacije, da upada tako založeni kapital kot masa presežne vrednosti. »Ali pada profitna stopnja, je odvisno od tega, kaj pada hitreje – masa presežne vrednosti ali založeni kapital.« (ibid: 163) Števec prvega izraza, torej količina presežne vrednosti (m), lahko pada počasneje od imenovalca (celotnega založenega kapitala), kar se zgodi, če se masa mezd zmanjšuje hitreje kot konstantni kapital ter če obenem masa presežne vrednosti upada počasneje kot celotni kapital, kar privede do tega, da profitna stopnja raste, kar se da nazorno razbrati iz izraza za profitno stopnjo $m/(c + v)$. Četudi bi bil primer redek, bi nezmožnost njegove pojasnitve pomenila, da »zakon kot tak« ne drži. Res pa je, da Marx kot običajen proces povečevanja produktivnosti ni predvideval, da se konstantni kapital (vrednost aplicirane tehnologije) povečuje počasneje, kot pada variabilni (mezde), ob tem da masa presežne vrednosti upada počasneje kot obadva skupaj. To se lahko zgodi tedaj, ko se nova tehnologija močno poceni in se močno zmanjša potreba po delu – kar je prej opravilo veliko delavcev, zdaj opravi le peščica. Skupna vrednost mezd močno pade, skupna vrednost presežnega dela tudi, čeprav se stopnja presežne vrednosti lahko enormno poveča. Vendar če se nova tehnologija in mezde ($c + v$) cenijo hitreje kot količina presežnega dela (m), profitna stopnja raste.

Heinrichu kar nekaj avtorjev odgovarja, da zakon velja samo ob rastoči stopnji organskega kapitala (Carchedi in Roberts, 2013), kar z drugimi besedami pomeni, kot pojasnjujejo Kliman in sodelavci (2013: 8), da je rast presežne vrednosti (m/v) pač nasproti delujoči vpliv, ki ga Marx sam predvidi, ko govori o intenziviranju izkoriščanja dela in pocenitvi tehnologije (Marx, 1948: 197–198). Takšno pojasnjevanje Heinrich zavrne z argumentom, da Marx v konkretnem primeru povečanega izkoriščanja govori o rasti presežne vrednosti, ki ni posledica produktivnosti. Heinrichu kaže pritrditi – presežna vrednost raste zaradi zniževanja mezd in Marx v omenjenem poglavju resnično govori o povečanju izkoriščanja, ko pojasnjuje postopke za višanje relativne presežne vrednosti:

[Po] eni strani pretvoriti iz neke dane količine dela čim več kot je mogoče v presežno vrednost, po drugi strani pa na splošno uporabiti čim manj dela v razmerju do založenega kapitala; tako da isti razlogi, ki dopuščajo, da se poveča stopnja izkoriščanja dela, ne dopuščajo, da se z istim skupnim kapitalom izkorišča enaka količina dela kot prej. To so tiste nasproti delujoče tendence, ki delujoče v smeri povečevanja stopnje presežne vrednosti hkrati delujejo v smeri padanja količine presežne vrednosti, ki jo ustvarja dani kapital, in od tod na padanje profitne stopnje. (Marx, 1948: 197–198)

Marx opisuje nasprotno težnjo, ki omogoča povečevanje izkoriščanja zaradi pocenitve tehnologije, obenem se kot nasproti delujoča težnja postavljajo meje izkoriščanju. Vendar Marx ne opisuje nič drugega kot *zakon o padajočih donosih*, ki kratkoročno ne dopušča povsem fleksibilne kombinacije konstantnega in variabilnega kapitala brez tega, da po določeni količini uporabljenega variabilnega produkcijskega faktorja (dela), seveda v kombinaciji s fiksnim pro-

dukcijskim faktorjem, mejna količina produkta začne padati. Nasprotna težnja, ki jo Kliman in sodelavci (2013: 8) poskušajo predstaviti kot izhajajočo iz produktivnosti, je posledica razvoja tehnologije, kar pa relativno padajoče mezde niso, vsaj neposredno ne.

Heinrich svoj postopek dokazovanja utemeljuje tudi s tem, da je treba upoštevati hkratno variiranje tako števca kot imenovalca, saj sta spremembi obeh odvisni od produktivnosti, torej od pocenitve blaga. To je sicer v nasprotju s prakso v ekonomski teoriji, da se učinki variiranja enega faktorja preverjajo v kontekstu, ko so vsi drugi faktorji konstantni, kar označuje izraz *ceteris paribus*. S takšnim načinom se težava odpravi, kot to na primer predlagata Carchedi in Roberts (2013), kar pa za Heinricha (2013) pomeni, da »zakon zreduciramo na matematično banalnost«.

Vendar pa se je že Marx pri svojem teoretičnem poskusu oprl na kontrolirano okolje. Od kod Marxu odločitev, da je stopnja presežnega dela v teoretičnem razvoju zakona konstantna, je razbrati že iz *Očrtov*. Ko konstantni kapital raste in nadomešča delo in se drugi faktorji skupaj z velikostjo trga in povpraševanjem ne spreminjajo, presežno delo raste čedalje počasneje, v limiti se njegova rast približuje ničli:

[P]resežno delo raste, vendar v čedalje manjšem razmerju do razvoja produktivne sile. Zato bolj ko je kapital razvit, več ko je ustvaril presežnega dela, močnejše mora razvijati produktivno silo, da bi se realiziral le v manjšem deležu, to je, da bi si dodal presežno vrednost. (Marx, 1993: 340)

V tem kontroliranem okolju nasprotne težnje ne delujejo, v dejanskosti pač. Resnično, dokaj nerazumljivo bi bilo zanemariti, da se obe količini, torej vrednost konstantnega in variabilnega kapitala ne spreminjata zaradi rasti produktivnosti. Zakon o TPSD razkriva ravno temeljno kontradikcijo načina produkcije, kontradikcija pa je proces, v katerem faktor ali proces, ki omogoča ohranjanje ali delovanje sistema zadnjega obenem ruši. In Marx se je tega zavedal. V 14. poglavju tretjega zvezka *Kapitala*, ki je namenjen vzrokom z nasprotnim delovanjem, se v tretjem podpoglavju posveča »Pocenitvi elementov konstantnega kapitala«, ki jo povzroča ravno dvig produktivnosti:

Na kratko, isti razvoj, ki količino konstantnega kapitala povečuje v razmerju do variabilnega, zaradi povečane proizvodne sile dela znižuje vrednost njegovih delov in zato preprečuje, da bi se vrednost konstantnega kapitala, čeprav počasi raste, povečala v enakem obsegu kot njegov materialni obseg, to je materialni obseg sredstev za proizvodnjo, ki jih poganja enaka količina delovne sile. V posameznih primerih je mogoče, da se količina elementov konstantnega kapitala tudi poveča, medtem ko njegova vrednost ostaja enaka ali se celo zmanjša. (Marx, 1948: 200)

Kot enega nasproti delujočih faktorjev Marx obravnava počasnejše naraščanje vrednosti ali celo padanje vrednosti konstantnega kapitala, ki je posledica pocenitve blaga, uporabljenih v proizvodnji strojev. Tudi pocenitev delovne sile je posledica prav istega vzroka – povečane produktivnosti, to je pocenitve blaga, s to razliko, da se ceni blago za končno porabo, s katero delavci regenerirajo delovno silo, ki jo dajo v uporabo kapitalistu. Resda Marx obravnava pocenitev blaga, ki sestavlja *inpute* Oddelka 1, kjer poteka proizvodnja reprodukcijskega materiala in strojev (c), vendar po analogiji – in ne samo po analogiji, Marx sam govori o pocenitvi blaga na splošno: »Zato pada cena posameznega blaga« (Marx, 1948: 191) – prav tako veljavno sklepati na pocenitev blaga Oddelka 2, torej blaga za končno porabo, od katerega je odvisna vrednost mezd (v).

Heinrich (2013) pozna Marxovo razumevanje pocenitve elementov konstantnega kapitala, vendar ne upošteva, da Marx v istem podpoglavju pravi tudi: »Tukaj se zopet pokaže, da isti vzroki, ki povzročajo tendenco padanja stopnje dobička, obenem umirjajo uresničevanje te tendence.« (Marx, 1948: 201) V dejanskosti je dokaj nenavadno, da vrednost kapitala pada, še zlasti v agregatu, torej v vseh sektorjih skupaj, zato je dokaj razumljivo, da Marx takšen tehnološki razvoj obravnava precej obrobno, kar pa še vedno ne pomeni, da njegova teorija ni konsistentna, s tem pa tudi »zakon kot tak« neveljaven. In glede mezd, prav isti vzrok, torej produktivnost, ki povzroča pocenitev konstantnega kapitala, tudi znižuje relativno vrednost mezd. Heinrich priznava, da Marx govori tudi o posebnih primerih rasti stopnje dobičkov ob hkratni rasti stopnje presežne vrednosti, »ko proizvodna sila dela enakomerno poceni vse elemente konstantnega in variabilnega kapitala« (Marx, 1948: 192), prav tako pa se to lahko zgodi samo zaradi »pocenitve vrednosti elementov konstantnega kapitala, predvsem fiksnega« (ibid: 195). Oboje pa naj bi bili izolirani in nerealistični primeri, zato naj jih Marx ne bi podrobno obravnaval, trdi Heinrich (2013). Vsaj zadnji primer za Marxa ni nerealističen, saj pocenitvi konstantnega kapitala nato v obravnavi morebitnih nasprotnih teženj namenimo – sicer kratko – podpoglavje. Prvi primer pa obravnava pocenitev obeh delov kapitala, konstantnega in variabilnega, in posebej poudari, da je pocenitev, resda enakomerna, posledica učinkovitejše proizvodne sile. In čeprav je to poseben primer, že Marx predvidi rast stopnje dobička, vendar samo kratkotrajno, kjer kaže kratkotrajnost razumeti v kontekstu akumulacije kapitala in izenačevanja profitne stopnje celotnega gospodarstva. Obe pocenitvi sta tukaj nasproti delujoči težnji, je pa res, da ju Marx omenja že v poglavju, ki govori o »zakonu kot takem«, in ne šele v naslednjem, ki govori o »vzrokih z nasprotnim delovanjem«.

Uporabniška informacijska in komunikacijska tehnologija, »zakon« in nasprotne težnje

Zgoraj omenjeni primer padanja količine celotnega kapitala ob rastoči stopnji dobička vseeno ni tako nenavaden, še zlasti pri razvoju IKT, točneje, te težnje so močno opazne v sektorju blaga za končno porabo digitalne tehnologije in proizvodov kulturnih industrij. Slednji zaznamuje zadnjo od treh plasti sistema družbenega komuniciranja, kot ga je oblikoval Cuilenburg (1999: 184) – infrastruktura (tehnična sredstva), distribucijski servisi (založništvo, kabelska televizija, oddajne mreže, telekomunikacije) ter vsebine in komunikacijski servisi (storitve in kulturne dobrine za končne uporabnike). Oba zgoraj navedena »nerealistična« Marxova primera sta značilna za IKT, kjer profitna stopnja lahko raste ob rasti presežne vrednosti ob nenehnem zmanjševanju založenega kapitala. Zaradi dveh procesov: a) težnje kapitala k akumulaciji in b) delovanja konkurence, ki izvršuje zakon o TPSD, pa je razumljivo, da je sta bila vsaj v Marxovih časih primera dokaj izolirana in nerealistična – Marx je na podlagi omenjenih dveh procesov eksplicitno poudaril njuno kratkotrajnost. Aktualnost inoviranja v temelju sicer poznanih načinov odvrčanja TPSD pa poudarja tudi aktualnost temeljne kontradikcije kapitalističnega načina produkcije ravno na področju, ki naj bi mnenju nekaterih avtorjev, predvsem italijanskih avtonomistov, sprožila novo »parajočo« kontradikcijo, ki nadomešča klasično, zaobjeto v zakonu o TPSD.

Obravnava sektorja IKT se lahko začne z modificiranim izrazom za profitno stopnjo:

$$\frac{m + m'}{c + c' + v + v'} ; \quad v' = 0$$

Spremenljivkam izraza za presežno vrednost glede na klasično sestavo založenega kapitala v lasti medijev kot podjetij (strojna in programska oprema platform družbenih medijev in mezde zaposlenih v teh podjetjih (Google, Facebook, itd.)) so dodane količine, ki zaznamujejo oseb-

no uporabniško opremo (c'), s katero uporabniki opravljajo delo produciranja novih vsebin in občinstev, ter njihovo neplačano delo (v'), ki se vse pretvori v presežno vrednost (m').

Sodobne spremembe dela komunicirajočega subjekta, konkretno avtorja in obenem člana občinstva, je mogoče izpeljati iz dveh morda najvplivnejših teoretskih smeri na tem področju. Prvi koncept je leta 1977 predstavil Dallas Smythe v članku, ki je odprl tako imenovano »razpravo o slepi pegi« zahodnega marksizma glede njegove pozornosti do problemov komuniciranja in medijev. Drugi koncept so podali italijanski avtonomisti. Smythe je klasične množične medije koncipiral kot produkcijske enote, ki producirajo občinstvo,³ to pa nato prodajo naprej oglaševalcem, za katere občinstvo dela s svojo pozornostjo in učenjem nakupovalnih navad (Smythe, 1995). Takšen model je analizo dvignil na medindustrijsko raven medijske industrije. Aktivnosti občinstva nato avtonomisti nadgradijo s kulturnimi, kognitivnimi in informacijskimi oblikami dela uporabnikov mrežnih digitalnih medijev. Maurizio Lazzarato poimenuje nove oblike in organizacijo dela kot »nematerialno delo«, ki se je začelo pojavljati v 70. letih prejšnjega stoletja, in ga definira z dveh vidikov: kot procesiranje informacij z namenom organiziranja produktivnih mrež in kot aktivnost, ki producira »kulturno vsebino dobrin« (Lazzarato, 1996: 132).

Uporabniki digitalne IKT, predvsem družbenih medijev in platform, ponujajo njihovim lastnikom neskončno količino neplačanega dela, s čimer je vse njihovo delo presežno. Velja omeniti študijo Christiana Fuchsa o »dobrini Facebook«, o prozumentih, ki so neskončno izkoriščani (Fuchs, 2012a: 143–144). Uporabniki namreč niso plačani za svoje delo ($v' = 0$), medtem ko spletne družabne platforme oglaševalcem po različnih cenah ponujajo sestavljene agregate uporabnikov, katerih pretekle izkušnje oziroma sledi v kiberprostoru, preračunane v verjetnost ponovitve v času, svojo študijo z empiričnimi podatki in cenami, ki jih zaračunava Facebook oglaševalcem, podkrepi Fuchs (2012b: 639). Kot celoten variabilni kapital v zgornjem izrazu nastopa samo še plačilo zaposlenim v podjetju (v), medtem ko delo uporabnikov povečuje presežno vrednost. Delo uporabnikov je klasično intenziviranje izkoriščanja, ki pa ga Marx v takšni specifični obliki ni neposredno predvidel.

Prav tako pa ni predvidel, da bi delavci sami imeli v lasti konstantni kapital (c') oziroma pokrivali stroške njegovega nakupa, danes seveda v obliki uporabniške strojne in programske opreme, razen v *Fragmentih o mašineriji*, ko delavci sami postanejo fiksni kapital (Marx, 1993: 712), a o tem pozneje. Literatura strategijo zmanjševanja konstantnega kapitala v obliki *outsourcinga* orodij in strojev zelo redko omenja. Že Kliman (2011: 138) pa je poudaril, da je sodobna industrijska IKT⁴ nadpovprečno podrejena »moralni amortizaciji«, kot jo poimenuje Marx. Fizični kapital namreč ne izgublja vrednosti samo zaradi obrabe, temveč tudi zaradi zastarevanja: »Izgublja menjalno vrednost, bodisi tako, da so stroji proizvedeni ceneje, bodisi da jim konkurirajo boljši stroji.« (Marx, 1947b: 346) Prav tako tudi oprema za vsakodnevno uporabo zastareva nadpovprečno hitro, obenem omogoča produkcijo novega občinstva ter vsebin in njihovo distribucijo, produktivno občinstvo pa nosi stroške zastarevanja (lastne) opreme. Lastniki digitalnih medijev prevladajo na uporabnike del amortizacije konstantnega kapitala (c'), kar je lep primer zmanjševanja vrednosti celotnega konstantnega kapitala, torej kontratendenca TPSD. Velja poudariti tudi, da so kulturne industrije in konkretno klasični množični mediji pred digitalizacijo vedno naleteli na težavo, kako nadomeščati kreativno delo, na primer novinarjev, s konstantnim kapitalom (Garnham, 2011: 48). Kreativno delo je deloma avtonomno in

³ Številni avtorji so nadgradili Smythovo analizo, na primer Jhally and Livant (2006), ki sta dokazovala, da mediji ne producirajo občinstva, temveč čas gledanja in branja, od katerega je potem presežni čas prodan oglaševalcem.

⁴ Kliman je uporabil časovno vrednotenje delovnih sredstev, tako kot Marx, in ugotovil, da je v ZDA povprečna stopnja amortizacije osnovnih sredstev v letih od 1960 do 2000 narasla za 4 odstotne točke, od 7 odstotkov na 11 odstotkov, medtem ko je amortizacija informacijske opreme v istem času narasla za 13 odstotnih točk, iz 5 odstotkov na 18 odstotkov (Kliman, 2011: 141).

ga je teže nadzorovati, saj ne prenese ločitve med zamislijo in izvedbo, ne da bi se poslabšala kakovost produktov, prav tako povečevanje količine dela ne zagotavlja nujno tudi višje kakovosti, medtem ko je delo amaterskih uporabnikov tako rekoč neomejeno in ne zahteva plačila, kakovost produciranih vsebin in občinstva pa za lastnike platform tudi zaradi velikanske količine produktov ne igra pomembnejše vloge. S tem mediji odpravljajo probleme, ki jih prinaša zakon o padajočih donosih, obenem pa povečujejo ekonomijo obsega.

V obravnavani plasti družbenega komuniciranja vsebin in komunikacijskih servisov je vsaj teoretično mogoče, da stopnja dobička raste ob zmanjševanju celotnega založenega kapitala, točneje, tudi ob padanju organske sestave kapitala, primer pa nikakor ni obrozen ali nerealističen, čeprav nasproti delujoče tendence v takšni konkretni obliki Marx ni predvidel. Res pa je, da Heinrich opozarja tudi na upadanje mezd zaradi produktivnosti. Vendar najsi bo upadanje mezd upoštevano kot nasprotna težnja ali ne, že neplačano delo občinstev lahko zmanjšuje variabilni kapital v neskončnost. Če se ob tem zmanjšuje še količina konstantnega kapitala v lasti podjetij, s tem pa njihova organska sestava kapitala raste počasneje ali celo pada, profitna stopnja lahko raste toliko hitreje.

Zgoraj sta bila omenjena dva procesa – akumulacija kapitala in sektorsko izravnavanje povprečnih dobičkov, ki ju je v primeru rasti stopnje dobička ob rasti presežne vrednosti in padanju celotnega kapitala treba upoštevati. Številni avtorji poudarjajo (Kliman in dr., 2013: 10; Mage, 2013), da takšni procesi pomenijo dezakumulacijo in ravno zato naj bi bil Heinrichov kritični primer, s katerim dokazuje neveljavnost »zakona«, dolgoročno nevzdržen. Resnično, kmalu pridemo do meje, ko celotni kapital podjetij ne more več padati. Primer IKT vsaj teoretično dokazuje, da lahko nasproti delujoče težnje omilijo padanje stopnje dobičkov, vendar je primer podan samo za del celotnega sektorja IKT in še zdaleč ne za celotno gospodarstvo, kjer je dezakumulacija, povzročena s padanjem povprečne profitne stopnje, dolgoročno nevzdržna. V gospodarstvu se profitna stopnja oblikuje na podlagi presežne vrednosti vseh kapitalov, za kar poskrbi konkurenca ne glede na to, ali sledimo Heinrichu ali Marxu, razlika je le v tem, da za Heinricha »transformacijski problem« ne obstaja, saj že cene izražajo vrednosti. Po Marxu pa se iz sektorja, kjer je presežne vrednosti več, le-ta preliva v tiste, kjer je količina presežne vrednosti manjša, tako da imajo enako veliki kapitali ne glede na organsko sestavo enako količino dobička. Zopet, vsaj teoretično je mogoče, da v celotnem gospodarstvu delujejo zgoraj opisane nasprotni težnje pocenitve celotnega založenega kapitala, kjer v tem primeru celotna družba z izjemo lastnikov podjetij založi konstantni kapital in prispeva delo, vendar to dolgoročno pomeni razvrednotenje celotnega kapitala, kar je drug izraz za recesijo, ki bi jo povzročile prenapete nasprotni težnje. Vendar, kaj je mogoče reči o temeljni kontradikciji načina produkcije v takšnem položaju? So opisani procesi temelj za novo temeljno kontradikcijo, kot jo opisujejo avtonomisti?

Sklep: Nova temeljna kontradikcija načina produkcije?

S povečevanjem nematerialnega dela skupno družbeno znanje, ne nujno akademsko znanje, postane osrednji dejavnik produkcije, ki narekuje tempo in organizira produkcijo v ekonomiji na splošno, pojasnjujejo avtonomisti (Hardt in Negri, 2005: 142–143). Temeljna kontradikcija načina produkcije, za katerega je značilna težnja padanja stopnje dobička, tako ni več vzrok kriz, temveč te »izhajajo iz parajoče kontradikcije med procesom produkcije, ki se zdaj zanaša neposredno in ekskluzivno na znanost, in enoto mere vrednosti, ki še vedno sovpada s količino dela, vgrajenega v produkte, in se dandanes še vedno postavlja v ospredje«, bere Paolo Virno (1996: 266) Marxove *Fragmente*, Hardt in Negri pa v tej novi kontradikciji vidita celo »potencial za nekakšen spontan in elementaren komunizem« (Hardt in Negri, 2001: 241). Zgoraj opisani primer IKT predvideva čedalje pomembnejšo vlogo znanja in sodelovanja končnih uporabnikov, kar je dokaj skladno z Marxovim vzrokom za domnevno napoved razpa-

da kapitalističnega načina produkcije, ko celotna družba postane produktivna sila, in se kapital ujame v kontradikcijo, ko zaradi prevelike količine razpoložljivega časa ne more počrpati dovolj presežne vrednosti (Marx, 1993: 708). Celotna količina abstraktnega dela (potrebnega in presežnega) limitira proti ničli, prav tako kot pri do konca napihnjenem primeru v sektorju IKT. Obenem presežno delo ni več pogoj za družbeno bogastvo, s čimer se »produkcija, temelječa na menjalni vrednosti, sesuje« (Marx, 1993: 705). Ključni argumenti, zakaj ni utemeljenega razloga, da bi se kolaps sistema res zgodil, so trije. Heinrich poudarja, da je vir bogastva v kapitalizmu še vedno abstraktno delo, in zato ne vidi konkretnega razloga, zakaj čas dela ne bi mogel več biti mera vrednosti in bi se posledično produkcija, temelječa na menjalni vrednosti, preprosto zrušila (Heinrich, 2013). Poudarja tudi, da Marx, ko je pisal *Očrte*, (še) ni ločeval med konkretnim in abstraktnim delom, tako kot v *Kapitalu*. Fuchs pa opozarja na napačno branje Marxa, ki govori o času, ko so delavci že zasegli svoje presežno delo, skratka, ko se je prehod v komunizem že zgodil (Fuchs, 2012b: 635).

Tretji razlog je mogoče prikazati v kontekstu aplikacije dela v informacijski ekonomiji. Marx v *Fragmentih* poudarja, da je zaseg presežne vrednosti s strani delavstva neizogibna posledica antagonizma med potrebnim in presežnim delom (Marx, 1993: 708), poudariti pa velja, da je ta antagonizem temelj in hkrati kritični faktor »stare« kontradikcije. Temu je treba dodati – kar je v primeru IKT in nematerialnega dela zelo dobro vidno, da »organizacijo proizvodnje« (Lazzarato, 1996: 133) kot cilja aplikacije nematerialnega dela močno nadzoruje ponudba, in torej pomeni ustaljeno poslovno storitev, posel, v katerem so zaposleni mezdni delavci. Njihova naloga je organiziranje nematerialne produkcije organizacije proizvodnje, kjer je veliko aktivnosti »mehko« vodenih skozi odnose z javnostmi, oglaševanje, subvencioniranje informacij, različne organizirane delavnice življenjskih slogov ... ali konkretno skozi upravljanje blagovnih znamk, kjer je delo plačano, realizacija celotnega proizvodnega cikla pa je neposredno odvisna od teh dirigiranih aktivnosti. Antagonizem med neločljivima sestavnima deloma abstraktnega dela je (še) vedno močno nadzorovan. Odprava omenjene dirigirane integracije nematerialnega dela, njegovega nadzora, torej znižanje mezd na nič ($v = 0$), sicer povzroči, da postane izraz za profitno stopnjo tudi matematično nesmiseln, vendar je prav tako nesmiselno predvidevati, da bo sam način produkcije v prizadevanju za čim večjo količino presežnega dela potrebno delo kar odpravil. Če ne drugega, na poti do čim manjše količine variabilnega dela v razmerju do konstantnega kapitala je mogoče aktivirati tudi druge nasproti delujoče težnje TPSD.

Marx je predvsem pojasnil vzroke cikličnega gibanja ekonomije, ni si pa drznil nasprotnih teženj teoretično prignati do njihovih skrajnih meja, saj je jasno, da bi s tem preprosto povzročile permanentno krizo in posledično propad načina produkcije. Takšen absurden primer bi bila tudi drastična pocenitev konstantnega kapitala, kar bi neizogibno privedlo do močnega padca stopnje dobička, kar pomeni, da imajo tudi nasprotna težnja je uničenje konstantnega kapitala, kar gre na škodo posameznim kapitalistom, vendar sistemsko omogoča nov zagon. V sektorju uporabniške IKT so zgoraj opisani načini *outsourcinga* celotnega založenega kapitala resda uspešni, vendar še ne napovedujejo splošne dezakumulacije in morebitnega zmanjšanja potrebnega dela v celotnem gospodarstvu, ali z drugimi besedami, če bi se takšen način prelil v druge sektorje, bi že samo nižanje mezd povzročilo padec kupne moči in posledično hiperprodukcijo, na kar Marx že v *Očrtih* opozarja kot na kritično notranjo mejo povečevanja produktivnosti (Marx, 1993: 415). Praktično pa prihranki pri uporabniški opremi in neplačanem delu obenem omogočajo investiranje v druge plasti družbenega komuniciranja, predvsem v infrastrukturo in distribucijske servise, še zlasti v infrastrukturo poslovnih in industrijskih uporabnikov, kar skupaj s ceno strojne opreme zopet odvrta padanje stopnje dobička in omogoča nadaljnje izkoriščanje abstraktno merjenega dela. Nasprotna težnja, ki v limitu sicer lahko povzroči padanje stopnje dobička, drugod odpirajo nove priložnosti za investiranje, ali konkretno, kontradikcija med bohotenjem družbenega znanja in določanjem količine abstraktnega dela še ne pomeni ovire za valorizacijo kapitala na splošno, saj nematerialno delo niti ni težnja v vseh sektorjih

gospodarstva. Načini odvrčanja TPSD kažejo, da meje, ki sčasoma postanejo ovire za plemenjenje kapitala, slednji še vedno lahko podira, oziroma, da je še kar nekaj prostora za razvoj produktivnih sil, torej »stara« kontradikcija, ki jo povzroča povečevanje produktivnosti, še ne rojeva nujno novih načinov produkcije. Že Marx je namreč ugotavljal, da »[n]obena družbena formacija ne propade prej, preden se ne razvijejo vse produktivne sile, za katere je v njej dovolj prostora [...] (Marx, 1989: 106).

Literatura

- CARCHEDI, GUGLIELMO in MICHAEL ROBERTS (2013): A Critique of Heinrich's, 'Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx's Studies in the 1870s'. *Monthly Review*. Dostopno na: <http://monthlyreview.org/commentary/critique-heinrichs-crisis-theory-law-tendency-profit-rate-fall-marxs-studies-1870s/> (11. december 2014).
- CUILENBURG, JAN VAN (1999): On Competition, Access and Diversity in Media, Old and New: Some Remarks for Communication Policy in the Information Age. *New Media & Society* 1(2): 183–207.
- FUCHS, CHRISTIAN (2012a): The Political Economy of Privacy on Facebook. *Television & New Media* 13(2): 139–159.
- FUCHS, CHRISTIAN (2012b): With or Without Marx? With or Without Capitalism? A Rejoinder to Adam Arvidsson and Eleanor Colleoni. *TripleC* 10(2): 633–645.
- GARNHAM, NICHOLAS (2011): The Political economy of Communication Revisited. V *The Handbook of Political Economy of Communication*, J. Wasko, G. Murdock in H. Sousa (ur.), 41–61. West Sussex: Blackwell Publishing.
- HARDT, MICHAEL in ANTONIO NEGRI (2001): *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
- HARDT, MICHAEL in ANTONIO NEGRI (2005): *Multituda*. Ljubljana: Študentska založba.
- HEINRICH, MICHAEL (2005/2013): *Kritika politične ekonomije: Uvod*. Ljubljana, Sophia.
- HEINRICH, MICHAEL (2013): Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx's Studies in the 1870s. *Monthly Review* 64(11). Dostopno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2294134 (11. december 2014).
- SUT JHALLY in BILL LIVANT (2006/1986): Watching as Working: The Valorization of Audience Consciousness. V *The Spectacle of Accumulation*, S. Jhally (ur.), 25–44. New York: Peter Lang.
- KLIMAN, ANDREW (2007): *Reclaiming Marx's »Capital«: A Refutation of the Myth of Inconsistency*. Lanham: Lexington Books.
- KLIMAN, ANDREW (2011): *The Failure of Capitalist Production: Underlying Causes of the Great Recession*. London: Pluto Press.
- KLIMAN, ANDREW, ALAN FREEMAN, NICK POTTS, ALEXEY GUSEV in BRENDAN COONEY: (2013): The Unmaking of Marx's Capital: Heinrich's Attempt to Eliminate Marx's Crisis Theory. *Social Science Research Network*. Dostopno na: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2294134 (11. december 2014).
- LAZZARATO, MAURIZIO (1996): Immaterial Labour. V *Radical Thought in Italy*, P. Virno in M. Hardt (ur.), 132–146. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- MAGE, SHANE (2013): Response to Heinrich – In Defense of Marx's Law. *Monthly Review*. Dostopno na: <http://monthlyreview.org/commentary/response-heinrich-defense-marxs-law/> (11. december 2014).
- MARX, KARL (1947a): *Kapital I*. Zagreb: Kultura.
- MARX, KARL (1947b): *Kapital II*. Zagreb: Kultura.
- MARX, KARL (1948): *Kapital III*. Zagreb: Kultura.
- MARX, KARL (1993): *Grundrisse*. London: Penguin books.
- MARX, KARL (1968): Prispevek h kritiki politične ekonomije. V *Izbrana dela IV*, B. Zihel (ur.), 101–109. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- MOSELEY, FRED (1988): The Rate of Surplus Value, the Organic Composition, and the General Rate of Profit in the U.S. Economy, 1947–67: A Critique and Update of Wolff's Estimates. *The American Economic Review*

78(1): 298–303.

- NEGRI, ANTONIO (1996): Twenty Theses on Marx: Interpretation of the Class Situation Today. V *Marxism Beyond Marxism*, S. Makdisi, C. Cesariono in R. E. Carl (ur.), 149–180. New York: Routledge.
- NEGRI, ANTONIO (2011): The Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. V *Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor*, M. A. Peters in E. Bulut (ur.), ix–xxiii. New York: Peter Lang.
- SAMUELSON, PAUL ANTHONY (1971): Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem Between Marxian Values and Competitive Prices. *Journal of Economic Literature* 9(2): 399–431.
- SMYTHE, DALLAS (1995). On the audience commodity and its work. V *Approaches to media: A Reader*, O. Boyd-Barrett in C. Newbold (ur.), 153–163. London: Arnold.
- VIRNO, PAOLO (1996): Notes on the “General Intellect”. V *Marxism Beyond Marxism*, S. Makdisi, C. Cesariono in R. E. Carl (ur.), 265–1272. New York: Routledge.